

НОВІТНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022–2023 рр.)

Культурна спадщина України є ваговою складовою світової культурної спадщини. У ній зосереджено своєрідний генетичний код, який впливає на формування українців як нації, віддзеркалює їх історію, ментальність, традиції, забезпечує спадковість поколінь. Втрати культурної спадщини можуть призвести до «провалів» в історичній пам'яті, руйнації ідентичності і, навіть, державності. Тому звернення до питань вивчення і збереження пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування у період розв'язаної російським агресором повномасштабної війни проти України — архіважливе.

Пропонована стаття умовно поділена на дві частини. Перша — це загальний огляд здобутків і проблем у сфері охорони нерухомої культурної спадщини, характерних для 2020-х рр. і нагальність вирішення яких ще більше загострила війна. Друга частина — акценти на нових підходах і тенденціях у пам'яткоохоронній діяльності, спричинених війною у 2022–2023 рр.

В Україні за більш ніж три десятиліття незалежності проведена значна пам'яткоохоронна робота. Зокрема, створено відповідну правову базу охорони культурної спадщини. Її основні принципи сформульовані в Конституції України, «Основах законодавства України про культуру» (1992 р.), Законах України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про культуру» (2010 р.), «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011 р.), ін. У червні 2015 р. анонсовано діяльність робочої групи з підготовки нового Закону України «Про охорону культурної спадщини» [6, с. 41–53; 1, с. 228].

Зміни торкнулися світоглядних засад щодо критеріїв визначення об'єктів, які кваліфікуються як пам'ятки культури та вносяться до пам'яткоохоронних реєстрів. Весною 2015 р. розпочався процес деідеологізації та декомунізації пам'яткоохоронної галузі. В його основу покладені засади української державності та національного відродження,

об'єктивної оцінки з цих позицій історичних подій та осіб, об'єктів архітектурної спадщини і монументального мистецтва. Актуальності набули заходи з виявлення, збереження та впорядкування пам'ятних місць, пов'язаних із історією визвольних змагань українського народу, зокрема, її військовими сторінками. Здійснюється увічненням пам'яті жертв голодоморів 1920-х — 1940-х рр., кривавих сталінських репресій і тоталітарного радянського режиму. Вагомою складовою декомунізації стало відновлення історичної топонімії. В Україні станом на липень 2020 р. — за даними голови Українського інституту національної пам'яті А. Дробовича — понад 51 тис. об'єктів топоніміки було змінено. Щодо монументів, пам'ятних знаків, то близько 2,5 тис. демонтовані або прибрані з публічного простору. З них 1,3 тис. — це монументи Леніну [12, с. 120]. Висновок наступний: декомунізація, діалог із суспільством, донесення до громадян правди про злочини тоталітарного режиму призводять до корінних змін у свідомості і ціннісних орієнтирах громадян, особливо молодого покоління.

З 2000-х років розпочалося формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України. На початок 2020-х рр. на державному обліку в Україні перебувало 140 375 об'єктів нерухомої культурної спадщини, з яких 9 952 занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [7].

Важливим напрямом вивчення та збереження культурної спадщини стали започатковані в період незалежності державні програми. Серед них — створення нових та реорганізація діючих історико-культурних заповідників; відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури; дослідження пам'яток українського козацтва; вивчення некрополів, зокрема, військових поховань ХХ ст.; фіксація об'єктів культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції; програма з належного представлення культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; підготовка багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України» [3]. До таких програм варто зарахувати проєкт «Велика реставрація», що реалізовується в межах національної програми «Велике будівництво», ініційованої 18 серпня 2020 р. Президентом України Володимиром Зеленським [9].

Актуалізації на державному рівні пам'яткоохоронної діяльності сприяли парламентські слухання «Стан, проблеми і перспективи охорони культурної спадщини в Україні», які відбулися у Верховній Раді України VIII скликання 18 квітня 2018 р. — в Міжнародний день пам'яток і визначних місць. На слуханнях порушувалися проблеми охорони

нерухомих, рухомих та нематеріальних культурних цінностей, непросту долю культурної спадщини анексованого Росією Криму та тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей, збереження культурної спадщини України за кордоном [10]. Зокрема, І. Подоляк — заступник голови підкомітету з охорони культурної спадщини — підсумовуючи власний виступ, наголосила: «Ми повинні ставитися до своїх пам'яток національної культурної спадщини не гірше, ніж ставимося до пам'яток, котрі занесені до Списку світової спадщини ЮНЕСКО, тому що це питання нашої національної гідності» [1, с. 229]. Від імені учасників слухань народні депутати України 4 червня 2018 р. внесли до Верховної Ради проєкт постанови № 8426 «Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» [10]. Цей документ найвищий законодавчий орган України схвалив 14 травня 2019 р. [11].

Однак, уже на початку 2020-х рр. окреслилися проблеми і навіть кризові явища, які серйозно гальмували вивчення та збереження нерухомих пам'яток України. Мова йде про недосконалість правової системи охорони пам'яток, відсутність ефективної структури державного управління в означеній сфері. Невирішеною залишалася проблема міжвідомчої розпорошеності повноважень, відповідальності за пам'ятки між міністерствами, до компетенції яких відноситься їх охорона, місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Чимало критики лунало на адресу Міністерства культури та інформаційної політики України як центрального органу виконавчої влади, що відповідає за охорону культурної спадщини. Мова йде про неналежне здійснення міністерством контролю за виконанням відповідних законів, суттєво слабку щоденну роботу, пов'язану з оформленням різних дозволів, приписів, розробкою та затвердженням пам'яткоохоронних програм тощо. Повільними темпами відбувалося занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, що створювало загрозу їх існуванню.

На недопустимо низькому рівні знаходилася ремонтно-реставраційна справа. Це було спричинено, насамперед, її мізерним фінансуванням, як до речі, і всієї пам'яткоохоронної сфери, ігноруванням специфіки реставраційних робіт. На межі зникнення знаходиться й нині самотня українська школа реставрації. На кінець 2019 р. в державі нараховувалося не більше 150 професіоналів-реставраторів, здатних фахово займатися справою збереження пам'яток. У 2009 р. кожна десята пам'ятка архітектури в Україні вважалася аварійною. Не покращилася ситуація і сьогодні. Це, зокрема, стосується й наявних у межах України замків. За словами Б. Возницького — пам'яткознавця із світовим іменем, на 2011 р.

збереглося зазедве 20 замків із тих шести сотень, що існували в Україні [1, с. 232].

Впродовж останніх років перед повномасштабною війною реєстр нерухомої культурної спадщини скоротився на 200 одиниць дерев'яної сакральної архітектури. Викликає особливу тривогу той факт, що чимало дерев'яних церков стали жертвами амбіцій парафіян: намагаючись збудувати нову церкву, вони свідомо руйнують стару. Така доля спіткала Миколаївську церкву в с. Заколоть на Львівщині, Миколаївську церкву в с. Волошки на Волині, чимало інших. Ці храми поповнили невтішний мартиролог з 15 тис. церков та їх начиння, у тому числі півмільйона ікон, які виявилися знищеними в українських землях у ХХ ст. [2, с. 477]. Відомі численні акти вандалізму і щодо світських пам'яток, зокрема, поховань. Останні потерпали (особливо у 1990-ті рр.) від грабіжників — шукачів металів, які не гребують руйнацією надгробків, плюндруванням пам'ятників загиблим у воєнних конфліктах на території України впродовж першої половини ХХ ст., воїнам Збройних Сил України, які полягли у протидії російській агресії в Криму і на Сході України [1, с. 233].

Правовий нігілізм, духовний занепад представників певних верств населення, що пов'язуються з економічною скрутою, негативно позначається на стані збереження пам'яток археології. Держава щорічно втрачає близько 500 пам'яток археології. Чимало з них зруйновані через розширення мережі незаконних розкопок, тобто таких, що їх проводили «чорні» археологи без наявності відповідних дозволів із метою отримання цінних реліквій, спалювання внаслідок господарських та приватизаційних процесів тощо [2, с. 477–478].

Руйнації або загрози руйнації внаслідок спорудження інвестиційно-привабливих будівель зазнавали і нині зазнають пам'ятки архітектури, містобудування, пов'язане з ними історичне середовище. Сучасні ринкові відносини в цій сфері суттєво змінили історичний вигляд центральних частин багатьох великих міст України, насамперед Києва, Одеси, Харкова, Львова, Дніпра. Зокрема, значного розголосу на межі першого і другого десятиліть ХХІ ст. серед українських та зарубіжних фахівців-пам'яtkознавців, громадськості України набули кричущі факти новітньої забудови буферних зон історико-архітектурних ансамблів Києва, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [2, с. 478]. У зв'язку з цим, кардинально має бути посилена реальна відповідальність за порушення пам'яткоохоронного законодавства, зокрема, у ставленні до археологічних пам'яток, збереженні та використанні музейних предметів державної частини Музейного фонду України, а також щодо вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Тому існує потреба у

негайному ухваленні закону, який стосується протидії «чорній» археології та закону про переміщення культурних цінностей через державний кордон України.

Важливим завданням залишається узгодження містобудівного та пам'яткоохоронного законодавства. На початок 2020-х рр. до списку історичних населених місць України було включено 401 найменування. Однак, лише п'ята частина історичних населених місць затвердила власні історико-архітектурні опорні плани, які суттєво підвищують дієвість збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини [8; 1, с. 234]. Потрібна також гармонізація національного законодавства з міжнародним у сфері охорони культурної спадщини. Доцільно в українському законодавстві запровадити категорію пам'яток культури світового значення, на чому наголошувалося керівництвом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК) ще понад десять років тому.

Необхідно створити спеціальну державну структуру, наприклад, Національне бюро (Національну агенцію тощо) охорони культурної спадщини, з передачею йому/їй повноважень стосовно здійснення функцій координації та контролю усіх видів загальнодержавної діяльності щодо обліку, збереження, реабілітації, використання об'єктів нерухокої культурної спадщини. Повинен бути запущений у дію механізм, передбачений Законом України «Про охорону культурної спадщини», щодо створення інституції громадських інспекторів із широкими відповідними повноваженнями. Така структура має бути укомплектована профільними фахівцями у галузі архітектури, реставрації пам'яток, мистецтвознавства, музейної справи. Важливим є відновлення дієвого механізму захисту культурних надбань, яким виступають громади. Мається на увазі необхідність повернути у законодавчі акти норму про важливість та обов'язковість громадських слухань щодо історичних і зелених зон.

Кардинально мають бути переглянуті механізми та інструменти фінансування пам'яткоохоронної діяльності. Вирішальна роль тут повинна належати не Міністерству фінансів, а спеціально створеній державній структурі, відповідальній за охорону культурної спадщини. Важливим завданням залишається також пошук шляхів залучення до фінансування пам'яткоохоронних заходів недержавних інвестицій та міжнародно-технічної допомоги. Вимагають опрацювання питання пільгового кредитування із державного і місцевого бюджетів для проведення реставраційних робіт на об'єктах культурної спадщини, а також щодо створення системи стимулювання добросовісних власників пам'яток, ін.

Таким чином, культурна спадщина України у перші два десятиріччя XXI ст. переживала далеко не кращі часи. Означені вище проблеми й

надалі залишаються актуальними. А у зв'язку з війною, постали нові завдання, вирішення яких не терпить зволікання. Ці завдання пов'язані із небезпекою руйнування або втрат об'єктів культурної спадщини. Адже під час воєнних дій пам'ятки завжди опиняються у зоні потенційних ризиків і загроз. З погляду історичної ретроспективи, рашисти перевершили злочини і жорстокість гітлерівського фашизму [12, с. 118–120]. За період війни зафіксовано колосальні людські втрати, депортації, руйнування, а також сотні випадків нищення культурної спадщини в Україні. Об'єкти нерухомої культурної спадщини, управління якими до початку війни здійснювалося в єдиному правовому полі, виявилися ситуативно розділеними на категорії: ті, що знаходяться на території тимчасово анексованого Криму; знаходяться в тимчасово непідконтрольних районах Донецької і Луганської областей; знаходяться у зонах бойових дій; розміщені на територіях, не охоплених бойовими діями. Цей поділ умовний, оскільки в Україні сьогодні немає безпечних місць і всі без винятку категорії пам'яток перебувають під загрозою [13, с. 161]. Тому закономірно, що у ході повномасштабної війни, розв'язаної проти України російським агресором, дещо зміщуються пріоритети у збереженні пам'яток, спостерігаються нові підходи до їх вивчення та забезпечення охорони, виокремлюються тенденції і напрями у пам'яткоохоронній діяльності, характерні для періоду воєнного стану.

Аналіз спектру подій, ініціатив, проєктів щодо вивчення і збереження культурної спадщини, які втілюються в життя з 24 лютого 2022 р., дає підстави наголосити на деяких спостереженнях і зробити певні узагальнення. Так, війна посилила вплив на усвідомлення нами українськості, розуміння небезпеки і необхідності захищати Батьківщину, остаточно розвіяла кремлівські міфи про «старшого брата» і радянські гасла «навіки разом». Українськість виступає не лише як ознака тієї чи іншої особи, але й суспільства загалом, усіх його сфер, включаючи і культурну спадщину. Наступне. Пам'яткоохоронна галузь потребує переорієнтування на роботу в умовах війни, при цьому з чітким баченням перспектив. Надзвичайно важливо у нинішній ситуації зберегти позитивні довоєнні напрацювання, зокрема, науково-реставраційні інституції та їх кадри. Ще одне важливе спостереження: відбувається консолідація сил влади, громадськості, військових і цивільних громадян, які здатні оперативно реагувати на виклики часу, надавати допомогу у превентивних заходах щодо недопущення руйнування пам'яток.

Водночас варто наголосити на *тенденціях і напрямках*, які простежуються в Україні з 24 лютого 2022 р. щодо збереження культурної спадщини. Серед них: формування нового внутрішньогалузевого мережування;

виникнення нових об'єднань, платформ взаємодії, які миттєво включаються у вирішення назрілих питань збереження пам'яток; зміни акцентів у дослідженні культурної спадщини України; зростання активності з боку міжнародних інституцій; активізація навчання працівників пам'яткоохоронної сфери і волонтерів, яке включає проведення семінарів, конференцій, лекцій, які дають можливість підвищувати кваліфікацію у конкретній царині пам'яткоохоронної роботи в період воєнної загрози; поширення інформації (промоція української культурної спадщини за кордоном, що включає проведення конкурсів та промо-турів з відвіданням зруйнованих об'єктів); фінансова підтримка ініціатив усіх рівнів шляхом надання стипендій, грантів, обладнання, необхідного для збереження пам'яток або їх обстеження і оцифрування тощо) [4].

У час російсько-української війни 2022–2023 рр. постали завдання постійного моніторингу стану нерухомих пам'яток, фіксація їх нищення і втрат. І над цим активно працює українське суспільство. Кілька прикладів. 26 лютого 2023 р. Український центр культурних досліджень розпочав фіксацію зруйнованих об'єктів культурної спадщини [4]. 5 квітня 2022 р. Український культурний фонд започаткував інтерактивну «Мапу культурних втрат», у якій станом на 29 серпня 2022 р. як зруйновані позначені 450 пам'яток та об'єктів культури [15, с. 87]. Проведено низку наукових конференцій, присвячених означеній темі [4; 12]. В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України започатковано колективну тему «Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період нових викликів сучасності». Планується підготувати «Довідник пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022–2023 рр.». Керівник — доктор мистецтвознавства, академік НАМ України Тетяна Кара-Васильєва [5].

Водночас в Україні створено спеціальний підрозділ, який складається з військових і цивільних і працюватиме в зоні бойових дій, щоб фіксувати пошкодження об'єктів культурної спадщини. Підпорядковується ця структура командуванню Сил територіальної оборони. Робота підрозділу допоможе реалізувати Гаазьку конвенцію 1954 р., яка стосується захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Суть такої роботи — залучати фахівців до охорони, збереження та оцінки пошкоджень об'єктів культурної спадщини, що перебувають у зоні відповідальності військових. Адже музейники, археологи, культурологи не мають туди доступу. А фахівці, що служать у Збройних Силах України, не мають таких повноважень. Один із фахівців, який долучився до цього проєкту — Ігор Пошивайло — директор музею Майдану, координатор

Штабу порятунку культурної спадщини. Одна з функцій підрозділу — збір доказової бази варварського нищення пам'яток культури в Україні для міжнародного кримінального суду. За словами І. Пошивайла, ініціатива відкриває доступ у сіру зону для цивільних, які пройшли необхідне навчання: тренінги з тактичної медицини, вогневу підготовку. Подібні підрозділи успішно функціонують у багатьох арміях країн Європи. У Франції такий підрозділ функціонує і в мирний час. Разом із музейниками його учасники розробляють плани швидкого реагування на випадок надзвичайних ситуацій. Створення означеного підрозділу схвалили фахівці Heritage Monitoring Lab — групи, яка досліджує злочини проти спадщини під час російсько-української війни. Станом на жовтень 2023 р. вони змогли обстежити 769 об'єктів в 11 областях України. У повоєнний період, можна передбачити, що документальне опрацювання фактів воєнних злочинів щодо нерухомих пам'яток стане одним із основних напрямів пам'яткоохоронної роботи, дасть можливість передати такі документи до міжнародних правових і пам'яткоохоронних організацій [14].

У період розв'язаної російським агресором війни посилилася увага до механізмів захисту об'єктів культурної спадщини, апробованих у другій половині XX–XXI ст. у країнах, які переживали воєнні дії. Спостерігається активність міжнародних організацій щодо забезпечення значних втрат нерухомих пам'яток в Україні. Так, представники міжнародних організацій, які опікуються збереженням культурно-історичних місць у світі, неодноразово відвідували зруйновані росіянами містечка Київщини і Чернігівщини. За результатами перебування міжнародних місій в Україні відбувалися брифінги, на яких обговорювалися питання міжнародної співпраці задля збереження культурної спадщини в час війни. Водночас, можемо відзначити суттєву фінансову підтримку заходів з охорони культурної спадщини з боку міжнародної спільноти через надання стипендій, грантів, обладнання тощо. Наприклад, у травні 2022 р. загальноєвропейська культурна організація «Europa-Nostra» у партнерстві з Міжнародним альянсом із захисту спадщини у зонах конфлікту заснували «Стипендію солідарності у збереженні культурної спадщини України» [4].

У період війни помітно сильніша увага приділяється питанням обґрунтування культурної спадщини як важливого складника національної безпеки. Науковці висвітлюють історію пам'яток, які знищені або пошкоджені у ході бойових дій у 2022–2023 рр., досліджують роль конкретних об'єктів у формуванні ментальності українців, подають рекомендації щодо відновлення нерухомих пам'яток. Предметом досліджень стають передбачення ризиків для культурної спадщини в умовах війни і

можливості підготуватися до недопущення руйнації пам'яток. Актуальним стало вивчення міжнародного досвіду захисту культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів; причин і мотивів руйнування і навіть знищення об'єктів нерухокої спадщини під час війни. Серед мотивів нападів на об'єкти культури виділяють, наприклад, ті, що пов'язані з метою конфлікту. Мотивом може бути прагнення продемонструвати свою силу іншій стороні або міжнародній спільноті; мотив — здобуття воєнної переваги стратегічного і тактичного характеру, або ж нищення нерухомого культурного об'єкта відбувається на основі ідеологічних переконань, висловлення політичної позиції ворога тощо [15, с. 87].

На Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період» (Київ, травень 2023 р.) доктор політичних наук, професор Олег Калакура привернув увагу до важливості наукового осмислення взаємовпливів збереження історико-культурної спадщини і етнонаціональної пам'яті українського народу в умовах російської збройної агресії проти України, довів вагому роль українознавчих студій у протидії ідеології та практиці расизму [12, с. 118–123]. Учений наголосив: «Не чекаючи закінчення війни, необхідно вже зараз аналізувати її повчальні уроки, виявляти прорахунки, робити висновки щодо поглибленого дослідження проблем етнокультурної складової державної політики в контексті нових реалій, подолання комплексу меншовартості, синдрому комунізації, малоросійства і колоніального мислення. На передній план повинно вийти розуміння цінностей історико-культурної спадщини українського народу як спільного надбання усіх етнічних спільнот України» [12, с. 122]. Як бачимо, розв'язана російським агресором війна проти України значно прискорила процес остаточного відриву від імперії, активізувала консолідацію українського соціуму на шляху усвідомлення його громадянської ідентичності, дала поштовх до соціогуманітарного діалогу, ведення якого у значній мірі ґрунтується на засадах українських культурних та загальнодемократичних цінностей.

Підсумовуючи, наголосимо, що широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну у лютому 2022 р. поставило під загрозу знищення десятків тисяч об'єктів нерухокої культурної спадщини. З перших днів війни світ побачив культурний геноцид, став свідком варварства агресора по відношенню до української культури. Тому пошук ефективних шляхів збереження нашої національної спадщини, подальше її дослідження та інтерпретація — особливо актуальні питання в Україні у 2022–2023 рр. Війна вплинула на зміну пріоритетів у вивченні пам'яток (вони стали розглядатися як вагомий чинник національної безпеки),

внесла корективи у зміст і форми пам'яткоохоронної діяльності, дала поштовх для виокремлення нових підходів і тенденцій у вивченні та збереженні нерухомих пам'яток в умовах воєнного стану. На порядку денному нині — пошук і впровадження дієвих механізмів щодо недопущення руйнування об'єктів культурної спадщини; вивчення і застосування міжнародного досвіду збереження нерухомих пам'яток у час воєнної загрози; дієве залучення українського суспільства і міжнародних організацій та закордонних партнерів до порятунку таких об'єктів; фіксація і документування злочинів проти культури, втрат і пошкоджень історичних, архітектурних, інших пам'яток; невідкладність внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тощо. А ще — на всіх рівнях у повний голос маємо говорити про всі ті злочини, які чинить в українських землях кремлівський режим. Тільки консолідація зусиль дасть змогу Україні перемогти ворога і врятувати нерухомі пам'ятки — культурні надбання, які зберігають нашу ідентичність та утверджують нас як націю.

Список використаних джерел та літератури:

1. *Гаврилюк С.* Пам'яткоохоронна діяльність в Україні: виклики сьогодення. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVI. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2020. С. 227–239.
2. *Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н.* Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Гріффен, Олена Титова / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК; International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group. Бо-Басен (Маврикій)—Київ: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. С. 466–475.
3. *Гаврилюк С., Гаврилюк О.* Пам'яткоохоронні програми в Україні у 1991–2021 рр.: зміст та реалізація. Літопис Волині. 2022. Число 26. С. 84–90.
4. За результатами другої Всеукраїнської конференції «Культурні практики установ культури України під час військових дій». URL: <https://uccs.org.ua.povupu>.
5. *Кара-Васильєва Т.В.* Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. Вісник Національної академії наук України. 2022. № 7. С. 42–46.
6. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С.І. (відп. ред.), Денисенко Г.Г., Івакін Г.Ю. [та ін.]. Київ : Інститут історії України, 2015. 486 с.
7. Культурна спадщина України. Презентація Міністерства культури України, Інституту географії НАН України. URL: <https://publicregistry.heritage.in.ua/#>.
8. *Лиховид І.* Беззахисні пам'ятки. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/>.

9. Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму. Указ Президента України від 18.08.2020 № 329/2020. Із змінами і доповненнями, внесеними Указом Президента України від 9 квітня 2021 року № 53/2021. URL: <https://ips.ligazakon.net>.
10. Про парламентські слухання на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/vzayemodiya-z-vr-ukrayini/>.
11. Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні». Постанова Верховної Ради від 14.05.2019 р. № 2716-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19>.
12. Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Україна, Київ, 25 травня 2023 року / За загальною редакцією Стадника М.М. Відп. ред. Ятченко В.Ф.; організац. секретар Сцібан О.Є. Київ : Науково-дослідний інститут українознавства, 2023. 414 с.
13. *Рішняк О.* Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ — початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Укр. іст. журн.* 2022. № 4. С. 159–173.
14. Тероборона створила цивільно-воєнний підрозділ для обстеження культурних пам'яток в зоні бойових дій. URL: <https://life.pravda.com.ua>.
15. *Яковюк ІВ., Анакіна ТМ.* Захист культурних цінностей у випадках збройних конфліктів засобами міжнародного права. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Вип. 5 (46). С. 87–90.